

EHL-İ SÜNNETİN KURUMLAŞMASINDA NİZAMİYE MEDRESELERİNİN ETKİSİ

Muhiddin OKUMUŞLAR*

ÖZET

Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu nizamiye medreseleri İslam eğitim tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. O zamana kadar İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde küçük çaplı medreseler bulunsa da nizamiye medreseleri, devlet tarafından kurulup desteklenmesi ve aynı eğitim anlayışının önemli merkezlere yayılması yönüyle bir ilk sayılabilir.

O dönemde yaygın olan Şii inanç ve düşüncenin engellenmesi, bunun yerine Sünni anlayışın yayılması, eğitimin devletin kontrolünde yapılması, devlet organlarında istihdam edilecek elemanları yetiştirilmesi gibi unsurlar medreselerin kuruluş amaçları arasında sayılabilir.

Nizamiye medreseleri, birçok ilim ve devlet adamının yetişmesine katkı sağlarken özellikle Şii hareketlerin ve inançların hızla yayıldığı bir ortamda, onların inançlarını ve siyasi etkinliklerini zayıflatarak ehli sünnet düşüncesinin öncelikle ilim dünyasında, dolayısıyla geniş halk kitleleri arasında gelişmesi ve kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar kelimeler: Medrese, Nizamiye Medreseleri, İslam Eğitim Tarihi, Ehli Sünnet.

THE INFLUENCE OF NIZAMIYA MADRASAS ON THE INSTITUTIONALIZATION OF AHL AL-SUNNA

The Nizamiya Madrasa's which were established by the Seljuk Vazir Nizam al-Mulk is accepted as a turning point in the history of Islamic education. Also there were small madrasa's till that day, it can be viewed as the first in point of being established, supported and spread by the state.

There many reasons for the establishment of the madrasa's: To block the spread of the Shii belief and put the Sunni belief instead of it, to educate the stuff for the state etc...

The Nizamiya Madrasa's contributed to the education of many scholars and statesman. In a medium where Shiis were spreading rapidly, it weakened the effect of their belief and political power and played a part in the spread of ahl al-sunna belief among scholars and the community.

Key words: Madrasa, Nizamiya Madrasa, Islamic education history, ahl al-sunna

* Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. okumuslar@hotmail.com

GİRİŞ

İslam eğitim tarihi açısından medreseler sadece eğitimin kurumlaşmasında değil dinî ve siyasî alanda da önemli gelişmelerin sağlanmasında büyük bir rol üstlenmiştir. Nizamiye Medreselerinin kurulması da, bu rolleri üstlenmesi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu nedenle Nizamiye hakkında gerek İslam dünyasında gerek Batı'da yapılan araştırmaların yanı sıra konu birçok yö- nüyle araştırılmayı beklemektedir.

Eğitim tarihi çalışmalarında amaç, tarihteki kişi ya da kurumlarla ilgili ri- vayetlerin sadece hikâyesel anlatımı değil, onların düşünce sistemi hakkında ana- lizler yapıp tarihi doğru okumaya katkı sağlamak olmalıdır. Bu bağlamda Niza- miye Medreselerinin kuruluşunda etkin olan düşünceleri ve Nizamülmülk'ün felsefesini anlamaya çalışmak günümüze ışık tutabilir. Ayrıca bir ülkenin eğitim politikasının belirlenmesinde kendi tarihinden elde edeceği verilerin önemli bir yeri olması gerekir.

Bu çalışma Nizamiye Medreselerinin eğitim öğretim faaliyetlerinden daha çok Ehl-i sünnet anlayışının kurumlaşmasındaki etkilerini incelemeyi amaçla- maktadır. Ancak bu etkilerin ortaya konulabilmesi için öncelikle dönemin dinî ve siyasî görüntüsü, medreselerin nasıl kurulduğu ve kuruluş amaçlarının neler ol- duğunu özet olarak ele almanın uygun olacağı düşünülmüştür.

1. DÖNEMİN DİNÎ VE SİYASÎ GÖRÜNÜMÜ

Ehli sünnet'in kurumlaşmasının nasıl olduğu ya da bunu sağlayan etken- lerden önemli birisi olan medreselerin rolünü incelemeden önce, bu anlayışın gelişmesinin nedenleri üzerinde durmak gerekir. "Hz. Peygamber'in yaşam biç- mine uyanların yolu" anlamında kullanılsa da Ehl-i sünnet kavramı, bir ekol adı olarak reaksiyoner pozisyonda yer almaktadır. Çünkü İslam dünyasındaki siyasî istikrarsızlık, bölünmüşlük, sık sık halife ve vali değişikliği, fikrî ayrılıkların daha kolay artmasına ve yayılmasına sebep olmuştur. Uzun süren karışıklığın sonucu ortaya çıkmış olan Mutezile, İbâdiyye, İbâhiyye, Cehmiyye, Müşebbihe, Muattile, Râfiziyye gibi pek çok dinî fırka etkilerini artırarak kökleşmişlerdir. Fırkaların ortaya attıkları görüşlere karşı, hemen hemen tüm Ehl-i sünnet âlimleri reddiye yazarak ortaya çıkan akımlara karşı durmuşlardır. Pek çok âlimin reddiye yazdığı bu devir, Ehl-i sünnet adıyla bir ekolün oluşumuna sebep olmuştur (Ka- rapınar, 2006).

Bu ekol, İslam inanç ve düşünce sistemi içinde yer alan ya da buraya dâhil edilen konular etrafında oluşturulan tartışmalara, Peygamber'in anlayışına uygun bir "orta yol" bulma çabası olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra ortaya çıkan bu doktrin tartışmalarının en önemli nedeninin de, iktidar arayışı veya kavgası olduğu söylenebilir. Çünkü hemen her itikadi grup, bir iktidar tartışması sonucu ortaya çıkmış; aslında siyasal olan söy- lemlerini itikadi temellere dayandırmak suretiyle, tartışmaya kutsal bir boyut kazandırmıştır.

Hz. Peygamber ve Raşit halifelerin ortaya koyduğu yönetim anlayışında, iktidarın kutsal temellere dayandırılıp itikadî bir ilke sayılması söz konusu değildir. Hz. Osman'ın öldürülmesi ile başlayan süreçte hem Hz. Ali yanında yer alanlar hem de karşısında olanlar siyasî taleplerini dinî bir kisve altında sunmayı çıkarları için uygun buldular. Emeviler, kendi iktidarlarını haklı ve kutsal gösterme çabasıyla Hz. Ebu Bekir'in kabul etmediği "Allah'ın halifesi" tabirini sultanları için kullanmışlar, Abbasiler ise bunun yerine Pers devlet felsefesi olan "Şahın tanrı oluşu"nun da etkisiyle "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" tabirini benimsemişlerdir (Watt, 1981). Emeviler döneminde yaygınlaşan ve itikadî mezhepler arasında sayılan Kaderiye, Cebriye, Mürcie ve Mutezile gibi anlayışlar da aslında dönemin siyasal durumuna karşı geliştirilen farklı söylemler olarak ele alınabilir.

Öte yandan, Hz. Ali taraftarları olan Şiiilerin itikadî anlayışlarının temeli de iktidar düşünceleriyle biçimlenmiştir. Önceleri Ehl-i beyt'in iktidara daha layık olup Emevilerin iktidarı zorla elde ettikleri söylemiyle başlayan hareket, daha sonra çok farklı bir boyut kazanarak yönetimi ele geçirmek için kullanılan bir dava haline dönüşmüştür. Hz. Ali'nin soyu ile bir tür ilişki kurarak ya da oluşturulan mehdi inancını kullanarak birçok lider çıkmış ve Yemen, Bahreyn ve Kuzey Afrika'da devletler kurmuşlardır.

Nizamiye Medreselerinin kurulduğu yıllarda (1067), İslam dünyasında yaygınlaşan bir Şii düşünce ve hareketten bahsedilebilir. İsmaililer tarafından 874'te İran körfezinin güneyinde kurulan Karmati Devleti, bir süre sonra Bağdat ve tüm Mezopotamya'yı kontrol eder hale gelmiş ve Bağdat'ı ele geçiremeye de Abbasi halifelerinin etkinliklerini kırabilmiştir. Karmatiler, İsmaili inancın yayılmasına büyük gayret sarf etmekteydiler. Ancak, mehdi inancına dayanan devletleri, iktidarın farklı mehdilerce paylaşılabilmesi nedeniyle dağılmıştır. Bu arada diğer bir İsmaili topluluk, 909'da Tunus'ta Fatimi Devletini kurup Kuzey Afrika'da inançlarını yaymaya çalışmıştır. Bu amaçla Mısır'da el-Ezher'i inşa etmişler ve burada ilmî çalışmalarını yaygınlaştırmışlardır (Çelebi, 1998).

Karmatilerin ardından bir başka İsmaili grup olan Büveyhiler, 945 yılında Bağdat'ı ele geçirip İran'ın orta ve güneyini, Irak ve Umman'ı içine alan bir devlet kurdular. Yönetimleri altında Abbasi halifelerinin hiçbir yetkisi kalmadı. Kerbela ve Necef çevresindeki Şii şenlikleri bu dönemde ihdas edildi. Böyle bir ortamda Abbasi yönetimi, 1055 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den, Büveyhi Devletinin hâkimiyetine karşı yardım istemiş ve böylece Selçuklular Bağdat'a gelmişler ve Şii Büveyhi iktidarına son vermişlerdir. Daha sonra da Halep, Şam ve Kudüs'e düzenlenen seferlerle İsmaililer'in gücü kırılmıştır.

İlk olarak Emevilerle başlayan, Abbasiler ve Şii karakterli devletlerle devam eden kutsal yönetim anlayışı, diğer bir ifadeyle iktidarın itikadî bir unsur sayılması düşüncesi, Selçukluların sahneye çıkmasıyla düşünsel ve siyasal alandan uzaklaşmaya başlamıştır. Selçuklular, yönetimlerinin herhangi bir kutsallık taşımadığını ilan eden ilk Müslüman hanedan olmuştur. İbadet ve diğer din işlerini halifeye bırakarak kendilerini açıkça sultan ilan etmiş ve bütün rakipleri üzerine askerî üstünlük sağlayarak egemenlik sürmüşlerdir (Lindholm, 2004). Muhtemelen bu

yaklaşımlarında, geldikleri bölge ve kendi geleneklerindeki yönetim anlayışları etkili olmuştur.

Selçukluların iktidarı kutsal temellere dayandırmayan bu yaklaşımları, esasen Hz. Peygamber ve Raşit halifeler dönemi yönetim anlayışı ile de uyuşmaktadır. Peygamber'in yönetimle ilgili koyduğu ilkeler, idarecinin Allah'ın seçkin bir kulu olduğu ya da yöneticiye itaatin itikadî zorunluluk olması gibi bir anlayışa dayanmamakta; aksine yönetimin fesadı önleyen bir organizasyon olması nedeniyle Müslümanların kargaşaya fırsat vermeyecek biçimde birlikteliklerine önem vermektedir. İşte Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye Medreseleri, bu anlayışın hâkim olduğu Ehl-i sünnet düşüncesinin öncelikle ilim dünyasında, dolayısıyla geniş halk kitleleri arasında gelişmesi ve kurumlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ehl-i sünnet anlayışının kurumlaşmasındaki etkilerini incelemeye geçmeden, Nizamiye'nin kuruluşu ve kurumsal yapısı üzerinde durmak yerinde olacaktır.

2. NİZAMİYE MEDRESELERİNİN KURULUŞU

Nizamiye Medreselerinin kurulduğu dönemde İslam dünyasında eğitimin düzenli olarak yapıldığı yerler, yaygın olarak mescit ve camilerdi. Bununla birlikte ilk medreseler Nizamiye'den oldukça önce kurulmaya başlamıştır. Sâmân Oğulları Devleti zamanında Beyhak'ta, Nişâpûr'da; Gazneli Mahmud zamanında yine Beyhak'ta medreseler kurulmuştur. İlk Selçuklu medresesi ise Tuğrul Bey zamanında Nişâpûr'da yapılmıştır (Turan, 1969; Sever, 1998). Öte yandan el-Ezher de Nizamiye'den daha önce Fatımiler tarafından Kahire'de kurulmuştur. Ancak birçok örneğin incelenmesiyle kurumsal olarak geliştirildiği söylenebilecek medrese yapısı Nizamiye'dir.

Barthold (2004) ve Spuler (1952; akt. Sever, 1998) ile muhtemelen bunlara dayanan birçok yazar, medreselerin Budist viharaları (mabetleri)'nin taklit edilerek kurulduğunu ifade etmektedirler. Onlara göre medreseler, başlangıçta İslâm âleminin doğu kısmında kurulmuştu. Batı İran'da ve hilâfet merkezi olan Bağdat'ta ancak 11. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkmıştır. Bu gibi medreselerin özellikle Belh ve çevresinde oldukça çok olması da Budistliğin etkisini göstermektedir (Barthold, 2004).

Budistlere ait viharaların, gerek eğitim kurumu olarak gerekse mimari biçim açısından avlulu medreselere esin kaynağı oluşturduğuna ilişkin görüş, 1975'te kazıları sonuçlandırılan Tacikistan'daki Budist manastırı olan Adzina Tepe ile oldukça kuvvetli bir dayanak bulmuştur (Akin, 1990). Medreselerin kurulmasında Budistliğin etkisi aslında yadırganacak bir durum değildir. Çünkü aynı bölgede yaşayan Uygurlar önceleri Gök Tanrı dini inancına sahipken, ardından Şamanizm'i ve daha sonra da Budizm dinini kabul etmişlerdir (İzgi, 1987). Dolayısıyla ilk medreseleri kuran Türkler, kendilerinden önce yaşamış diğer bir Türk devletindeki mabetleri örnek almış bulunmaktadırlar.

Medreselerin, özellikle de Nizamiye'nin yapılanmasında Budist viharalarının etkisi sadece mimari açıdan olmamıştır. O dönemde yaygın olan

mescit ve camilerdeki eğitim, barınma imkânlarından yoksundu. Dışarıdan gelen öğrenciler genellikle camilere yakın hanlarda kalıyorlardı. Nizamiye ise medrese içindeki yurtlarıyla öğrencilere aynı zamanda barınma imkânı sağlıyordu. Bu durum hem öğrencileri önemli bir külfetten kurtarıırken hem de öğrencilerin bilgi öğrenmenin yanı sıra müderrislerin gözetiminde manevi yönden gelişmelerine katkı sağlıyordu. Müderrisler, öğrencilerinin ilim yönleriyle ilgilendikleri kadar özel hayatlarıyla da meşgul olmuşlardır.

Nizamiye Medreselerinin en meşhuru Bağdat Nizamiyesi olarak bilinmektedir. Ancak Nizamülmülk sıra ile Bağdat, Belh, Nişâpûr, Herat, Isfahan, Basra, Merv, Âmül (Taberistan) ve Musul'da da aynı özelliklere sahip medreseler kurmuştur (Köymen, 2001). Bu nedenle Nizamiye için medrese yerine medreseler ağı demek daha uygundur.

Nizamülmülk, medreseleri o güne kadar bir örneği bulunmayan vakıf sistemi içinde kurmuştur. Bir vakıf okulu sayılabilecek Nizamiye Medreseleri, hayır sahiplerinden toplanan yardımlar ya da tahsis edilen akarlarla kurulmuş ve tüm ekonomik ihtiyaçlar bu bütçe ile karşılanmıştır. Öğretim elemanlarına maaş ve öğrencilere burs veren ilk okul Nizamiye'dir (Leiser, 1986). Bu sisteme göre maddi imkânı olmayan ama okumak isteyen yetenekli öğrencilere çok büyük bir fırsat tanınmıştır. Çünkü böyle bir sistem geliştirilmeden önce yürütülen eğitim özel sayılabilecek nitelikte; sadece zengin ailelerin üstesinden gelebileceği ağır bir yük durumundaydı (Köymen, 2001).

Nizamülmülk, müderris atama yetkisini kendisinde bulundursa da vakıfların yönetim yetkisini tamamen mütevellî heyetine bırakmıştır. Böylece devletin medrese üzerindeki otoritesinin sınırlandırılmasını garanti altına almıştır. Sonuç olarak da o dönemde artan İslamî düşüncenin çeşitliliğine ayak uydurmak için İslamî bilgiye ilginin artmasına uygun olarak biçimlendirilen bir eğitim sağlanmıştır (Tibawi, 1962; Winkelmann, 2005).

Nizamiye Medreselerindeki müderrislerin statüsü diğer çağdaş eğitim kurumlarından farklılık arz etmekteydi. Diğer kurumlar olan mescit ve camilerde müderrisler tam dönemli yani ölünceye kadar görevlendirilmekte iken Nizamiye'de bu uygulama izlenmemiş, müderrisler isteğe göre –kurucu durumunda olan Nizamülmülk ya da vakıf mütevellisi tarafından- atanıyor veya azlediliyordu (Makdisi, 2007). Bu durum atamalarda siyasi görüşlerin etkinliğine dayanan sarkıncaları olsa da öğretim elemanlarının daha verimli çalışmaları ve böylece daha iyi bir eğitim yapılabilmesi için medreseleri belli bir müderrisin otoritesine bağlı bırakmaması açısından önemli bir yeniliktir.

Nizamülmülk'ün o zamana kadar yaygın olarak eğitim faaliyeti yürüten mescit ve camiler yerine yeni bir kurum olan medreseyi kurup bunların idamesinin bir vakıf aracılığıyla sağlamanın en önemli nedenini Makdisi (2007) şöyle açıklamaktadır: "Nizamülmülk medreseler ağını, yönetimi altındaki geniş imparatorluk topraklarında kendi siyasi icraatlarını yapabilmek amacıyla kurmuştur. Böyle bir amaç için en uygun olan, resmî bir dinî yapıyla bağlantısı bulunmayan bir müessese olabilirdi. Söz konusu resmî dinî yapı nihâî atama yetkisinin Halife-

ye ait olduğu bir cami gibi veya imamının Halifeye karşı sorumlu olduğu bir mescit gibi Halifenin yetki sahasına giren bir müessese olabileceği gibi, idarî komitesi mahalli bir fıkıh mezhebinin cemaatini temsil eden bir medrese de olabilirdi. Bir camiye veya bir mescidi yönlendirmek söz konusu olamazdı. Dolayısıyla Nizamülmülk'ün kendi siyasi icraatlarının aracı olmak üzere seçtiği müessese Halifenin yetki sahası dışında –ki söz konusu yetki o dönemin kamuoyunda önemli bir yere sahipti– tutulabilecek konuma sahipti. Öte yandan Nizamülmülk'ün medreseler açısından önce dini ilimlerde ihtisaslaşmış âlimler aracılığıyla kitleleri kontrol etmenin sunduğu büyük potansiyelden faydalanmanın hiçbir örgütlü şekli yoktu. Nizamülmülk kendi ağını kurmakla ilk defa sistematik bir tarzda bu güç rezervine dayanan bir teşkilata sahip oluyordu (Makdisi, 2007)".

3. MEDRESELERİN KURULUŞ AMAÇLARI

Medreselerin ortaya çıkış sebepleri üzerinde birçok farklı görüş bulunmaktadır. Kimi araştırmacılara göre artan ilmî çalışmalar, kimilerine göre ilim elde etmek için yapılan yolculukların bunda büyük rolü vardır (Sever, 1998). Mez (2000) ise daha farklı bir nedenden bahsederek medreselerin doğuşunun değişen tedris usulüne bağlı olduğunu ifade eder. Ona göre tedrisin üstünlük kazanmasının bir neticesi olarak medreseler ortaya çıkmıştır. Bunun asıl sebebi tedrisin bir gereği olarak münazaranın itiyat haline gelmesi, camilerin ise buna uygun bir yer olmamasında aranmalıdır (Mez, 2000). Bu anlatılanların etkisi kabul edilse de Nizamiye Medreselerinin kurulmasında birtakım farklı siyasî ve dinî etkenlerin bulunduğu inkâr edilemez.

Nizamiye Medreseleri kurulmadan önce Sünnilerin temsilcisi olan Selçuklu devleti Şiilere karşı sadece askerî gücüyle karşılık verebiliyordu. Ancak söz konusu fikirlere karşı düşünce mücadelesi verebilecek âlimlere de gerçekten büyük ihtiyaç vardı (Abdülhâlik, 1990). Çünkü daha önce de bahsedildiği gibi Arap yarımadasındaki Şii oluşumlar, geniş halk kitlelerini etkilemeye devam ediyor, el-Ezher bu düşünceye katkı sağlayacak eleman yetiştiriyor ve özellikle Batıniler İslam dünyasını tehdit ediyordu. Nizamülmülk'ün Batıniler hakkındaki şu değerlendirmeleri onları nasıl bir tehdit olarak gördüğünü izah etmektedir: "Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı asiler çıkmıştır. Lakin hiçbir Rafîzi mezhebi Batıniler kadar meşum olamaz. Zira onların gayesi İslamiyet'i ve bu devleti fesada uğratmaktır (Nizamülmülk, 2003)." Bu nedenle Şiilere karşı Sünni anlayışı savunacak âlimler yetiştirme düşüncesi Nizamiye'nin kuruluş amaçlarından en önemlisi sayılabilir.

Şiilerin etkinliklerini sadece dinî inançlarındaki farklılıklar yönünden görmemek gerekir. Elbette inanç farklılıkları da, Sünni olan Selçuklular ve özellikle Nizamülmülk için önemlidir. Ancak burada Şii inançların siyasetle bütünleşik olması ve böylece Şiilerin bir imam ya da mehdi etrafında toplanarak devlet için tehlike oluşturmaları daha da önemlidir. Çünkü kaynakların belirttiğine göre Selçuklular, İslâm dinini ve Selçuklu İmparatorluğunu yıkmak için çeşitli teşkilâtlar kuran Batıniler ve aşırı Şiiler hariç, mezhepler arası farklılara ve kavgalara asla müdahale etmemişler; ancak nadiren sosyal düzeni korumak ve mücadeleleri

yatıştırmak amacıyla uzlaştırıcı bir rol oynamışlardır. Selçuklu sultanları seyyidleri ve şerifleri himayelerinde bulundurmuşlar hatta Şii imamların türbelerini inşa etmişler ve onların merasimlerine katılmışlardır. İlimli Şiiilere karşı bu müsamahalı tavırlarına karşılık, aşırı olup halkı kışkırtanlarla ise savaşa varacak yollarla mücadele etmişlerdir (Turan, 1969). Özellikle Mısır Fatımilerinin gönderdiği davetçileri önemli bir tehlike saymışlardır. Dolayısıyla Şiiilerin tehdidi daha çok siyasi olarak algılanmıştır ve bununla mücadelede onların etkisini kırıp halkı bilinçlendirecek yeterli âlim ve davetçi yetiştirmek bir ihtiyaç olmuştur.

Öte yandan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1042 yılında Rey'i ele geçirmesi ve 1055 yılında Bağdat'a ulaşarak İslam coğrafyasında nüfuzunu artırması o zamana kadar etkinliğini yitirmeye başlayan Mutezile'nin yeniden parlamasına neden olmuştur. Çünkü Tuğrul Bey'in veziri Muhammed b. Mansur el-Kunderî Mutezile'nin önemli savunucularından birisiydi. Bu yüzden o bir taraftan Mutezile mensuplarını devletin en yüksek makamlarına getirirken diğer taraftan Ehl-i sünnet ve özellikle Eş'ariler aleyhine hareket ederek onları lanetlemek amacıyla hutbeler okutturuyordu. Böylece Horasan'da başlayan Eş'ari ve Mutezile mücadelesi, kısa zamanda Şam, Hicaz ve Irak'a da yayıldı. Eş'arilerin maruz kaldığı uygulamalar 1063 yılında Alparslan'ın saltanatı ele geçirip vezir el-Kunderî'yi öldürmesiyle sona ermiş (Tunç, 1994), ancak Mutezili düşünceye sahip olan âlim ve bürokratların etkisi tükenmemiştir.

Mutezile için Şiiilerdekine benzer bir siyasi tehditten bahsetmek belki mümkün değildir. Ancak bu düşüncenin bir dönem Abbasiler tarafından resmi mezhep olarak kabul edilmesi ve taraftarı olan birçok âlim tarafından yaygınlaştırılmaya çalışılmasını, üstelik Eş'arilerle olan kavgalarını bir Eş'ari olan Nizamülmülk'ün göz ardı etmesi beklenemezdi. Bunun yanı sıra o dönemde nassların yorumlanmasında katı bir yol izleyen Ehl-i hadis de etkili bir gruptu. Mutezile ve Ehl-i hadis dinin yorumlanmasında iki zıt kutup olarak görülebilir. İnsanlar üzerinde etkili olan bu uç yorumların arasını bulacak ve dinî anlayışı mutedil hale getirecek ilim adamları yetiştirme isteği de medreselerin kurulmasının amaçları arasında sayılabilir.

Devletin farklı alanlarda ihtiyaç duyduğu kadrolara nitelikli elemanların yetişmesi için de böyle bir kurum şart olmuştur. Çünkü devlet eski yapıya göre oldukça büyümüş, özellikle kadılık, fetva makamı ve kâtiplik gibi alanlarda hissedilir derecede eleman ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Üstelik devlet tarafından kurulan ve kontrol edilen bir kurumda yetişen kişiler, başka yerlerde yetişenlere göre daha itaatkâr ve devletine daha bağlı memurlar olacaktı. Bu sebeple bizzat devletin tesis edeceği bu medreseler, ihtiyaç duyulan kadrolar açısından büyük önem arz ediyordu (Abdulhâlık, 1990).

Bunların yanı sıra ilim adamlarını kontrol altına alma düşüncesi de medreselerin amaçları arasında yer almaktadır. Çünkü Nizamülmülk'e göre eski padişahlar âlimlere maaş vermedikleri ve onları bir vazife ile bağlamadıkları için onlar hükümdarlara ve devlete karşı hareket edebiliyorlardı (Nizamülmülk, 2003). Bu

nedenle de medreselerde görev almayan / alamayan kimi âlimler, buralarda görev yapanları ağır ithamlarla suçlamışlardır.

Nizamiye Medreselerinin kuruluş amaçlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Tevhit akidesinin ve İslam dininin, bu medreselerde yetişen âlimlerin gayretleriyle toplumda yerleşmesini ve şer'î ilimlerin daha güzel ve programlı bir şekilde öğrenilmesini sağlamak,
2. O döneme kadar cami ve mescitlerde icra edilen eğitim faaliyetlerini devlet eliyle daha geniş ufuklara taşımak,
3. Zamanla gelişip büyüyen devletin ihtiyaç duyduğu kadrolara nitelikli eleman yetiştirmek,
4. Şii akımların karşısında Sünniliği savunup Batınlıkla ilmi platformda da mücadele edebilmek,
5. Sünniliği halka anlatacak yeterli ve donanımlı öğreticiler yetiştirmek (Sallâbî, 2006).

Nizamiye Medreselerinin hedeflerini gerçekleştirebilmek için izlenen yöntemleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Medreselerin kurulduğu yerlerin özenle seçilmesi*: Nizamülmülk başta Abbasî halifeliğinin merkezi olan Bağdat'ta ve ardından da o dönemde Selçukluların merkezi olan Belh şehrinde bu medreseleri kurmuş, ardından da Şii düşüncelerin yaygın olduğu Basra, Nişâpûr ve Taberistan gibi şehirlerde medreseler tesis etmiştir. Özellikle bu şehirlerin tercih edilmesi, hilafetin ve Selçuklu devletinin merkezinin Ehl-i sünnet'in kalesi haline getirilmek istenmesi ile Şii akımların yaygın olduğu şehirlerde Sünni âlimler aracılığıyla düşünce alanında mücadele zemini oluşturma gayretinden kaynaklanmaktadır.

2. *Medreselerde ders verecek müderris ve âlimlerin özenle seçilmesi*: Bu medreselerin amacına uygun hizmet sunabilmesi için ders verecek hocalar bizzat Nizamülmülk tarafından özenle seçilmiş ve birçoğunu ziyaret edip kendileriyle istişare ettikten sonra bu âlimlere özel medreseler açılmıştır. Nizamülmülk'ün Ebu İshak eş-Şîrâzî'yle görüşükten sonra Bağdat'ta medrese kurdurması ve burada Ebu İshak'ı baş müderris olarak görevlendirmesi, yine İmamü'l-Hameyn el-Cüveynî'yle istişare ettikten sonra Nişâpûr'da bir medrese inşa ettirmesi ve buraya da el-Cüveynî'yi müderris olarak tayin etmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

3. *Medreselerde takip edilecek müfredatın ve eğitim yönteminin belirlenmesi*: Nizamiye Medreselerinde ilk olarak Şâfiî fıkhnın okutulması vakıf belgesine kaydedilmiş ilk maddedir. Bunun en önemli sebebi ise Nizamülmülk'ün bu mezhebe bağlı olmasıdır. Daha sonraları akaidde Eş'arî mezhebinin görüşlerinin temel alınması, bizzat Nizamülmülk tarafından müderrislerle istişare sonucu belirlenen esaslardandır. Bu sebeple medreselerde, İmam Şafii'nin eserleri ve Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin itikadî görüşleri temel müfredat kabul edilmiştir.

Fıkıh ve akaid dışında takip edilen dersler ise hadis, nahiv, dil ve edebiyat gibi alanlar olmuştur. Medreselerin vakfiyesinde Nizamülmülk, medresede ders

verecek bir nahiv âliminin bulunmasını şart koşturmuştur. Ayrıca Sünni olmayan akımlara karşı koyabilecek âlimlerin yetiştirilmesi için müfredata felsefe ve cedel ilimleri de eklenmiştir.

4. *Medreselerde eğitimin düzenli bir şekilde devam ettirilmesi için her türlü maddi imkânın sağlanması*: Başta Nizamülmülk'ün şahsi gayretleri, ardından da medreselerin giderleri için tahsis edilen vakıflar ve gayr-i menkuller sayesinde Nizamiye Medreseleri oldukça geniş maddi imkânlarla sahipti. Örneğin İsfahan'daki Nizamiye Medresesinin yıllık geliri on bin dinar civarındaydı. Yine Nişâpûr'daki medresede müderrislerden öte, her bir öğrencinin özel odasının olduğu da kaynaklarda nakledilen bilgiler arasındadır. Bu imkânlarla ek olarak Nizamiye Medreselerinin dâhilinde, hocaların ve öğrencilerin rahatlıkla yararlanabileceği, zengin kütüphaneler kurulmuş ve buraların bakımıyla ilgilenen özel görevliler de tahsis edilmiştir. Bu kütüphanelere özel ilgi gösteren Nizamülmülk, başta Bağdat Nizamiyesi olmak üzere kütüphanelerin tesisleriyle bizzat kendisi ilgilenmiştir (Sallâbî, 2006).

4. MEDRESE SONRASI SÜNNİ ANLAYIŞIN KURUMLAŞMASI

1067 yılında kurulan Nizamiye Medreseleri yüz yıl içinde İslam topraklarının değişik bölgelerinde birçok âlim ve davetçinin yetişmesini sağlamıştır. Örneğin Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin bir yolculuğundan dönüşünde şöyle dediği nakledilmektedir: "Horasan'da hangi köye ve şehre girdiysem, o şehrin kadısının, hatibinin, müftüsünün veya kâtibinin öğrencilerimden biri olduğunu gördüm. Orada da bir Nizamiye Medresesi inşa edilmiş ve ders veriliyor." (Abdulhâlık, 1990; Köymen, 2001). Dolayısıyla buralarda yetişen âlimler İslam dünyasının her bölgesinde Sünni anlayışı yaygınlaştırmaya başlamışlar, devlet görevlerine atanan bürokratlar yine aynı anlayışı buldukları yerlerde hâkim kılmaya gayret etmişlerdir. Bunun sonucunda da Ehl-i sünnet'in Eş'ari, Maturidi ve Hadis taraftarlarını içerecek şekilde şemsiye bir kavram olarak kullanımı, başlangıçta Mutezile tehdidine, daha sonra da Şiiilerin yükselişine ve Haçlı tehlikesine karşı birleştirici ve yakınlaştırıcı bir muhtevaya kavuşmuştur. Sünni kimliğin veya Ehl-i sünnet kimliğinin oluşmasında Nizamiye Medreselerinin önemli bir yeri vardır (Kutlu, 2006). Medreselerce oluşturulan bu kimlik, daha önce sınırları kesin olmayan (Korkmaz, 2006) bir kavram iken Nizamiye'den sonra kurumlaşmaya başlamıştır.

Nizamiye Medreselerinin kuruluş amaçlarının gerçekleşmesi Batı'lı yazarların da ilgisini çekmektedir. Örneğin Berchem (1894) medresenin, özel, bağımsız ve şahsi bir kurum iken Nizamiye'den sonra kamuya ait, siyasi ve resmi bir kurum halini aldığını dile getirir. Bu değişim hilafetin zaafı karşısında Şiiiliğin yükselişine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır. Selçuklular, Şiiilere karşı Sünni hilafetin müttetikleri olarak sahneye girerler. Nizamülmülk, devletin bir aracı olan, kamuya ait ve resmi niteliği bulunan yeni medreseyi kurmuştur. Buralarda tüm tezahürleriyle Şiiiliğe karşı Eş'ari öğretisi yüceltilir ve yeni kurumda öğretilen teoloji halini alır. Sünni tepki iki yönlü olduğundan Eş'arilik, Mutezileliğe karşı da kullanılır. Başlangıçta Şafii olan medreseler, daha sonra Hanefî, Malikî ve Hanbelî halini de alırlar; çünkü aralarında bir düşmanlık yoktur. Eş'arilik tüm medreselerde öğretilen öğreti durumunda olduğu için tüm mezheplere veya hu-

kuk ekollerine; Şafiilere olduğu kadar ilham kaynağı olur. Söz konusu medrese hem bir teoloji hem de bir hukuk kurumudur (akt. Makdisi, 2004).

Goldziher (1925) ise Eş'arilerin teoloji eğitimini resmen vermeye başlamalarını Nizamiye Medreselerine bağlar. Ona göre Eş'ari teoloji eğitiminin Sünni teoloji sistemi içinde kabul edilmesi bu hareketin en meşhur temsilcileri için Nizamiye içinde resmi kürsüler ihdas edilmesiyle mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla bir yandan Mutezile'ye diğer yandan uzlaşmaz Sünni anlayışa (eski Sünnilik) karşı mücadelesinde -her ne kadar uzun süre tartışılrsa da- Eş'ari ekolünün zaferi bu noktada kesinleşmiştir. Bundan dolayı bu kurumların ortaya çıktığı dönem sadece eğitim tarihi bakımından değil aynı zamanda İslam teoloji tarihi bakımından da önemlidir (akt. Makdisi, 2004).

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, Nizamiye'nin Eş'ari kelâmı ve Şafii fikhını esas alması, diğer Sünni görüşleri tamamen dışlayıp onları yok etmeye çalışması anlamına gelmemelidir. Zira Selçuklu sultanları devleti ve toplumsal düzeni tehdit etmedikçe mezhepler arası farklara ve kavgalara müdahale etmemişler ancak nadir durumlarda toplumsal düzeni korumak ve mücadeleleri yatıştırmak amacıyla uzlaştırıcı bir rol oynamışlardır. Turan (1969)'ın İbnü'l-Cevzi'den aktardığına göre Nizamülmülk'ün Eş'ariler ve Hanbelîler arasında münakaşalardan sonra kavgalar başlayınca Bağdat'a, Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye gönderdiği mektupta Nizamiye Medresesini bir mezhebi korumak için değil, ilmi himaye etmek ve yükseltmek gayesiyle kurduklarını, mezhepler arası bir ayrılık siyaseti gütmediklerini belirten ifadeleri din ve fikir hürriyeti hakkındaki sağlam görüş ve siyasetlerinin en güzel delillerinden biridir (Turan, 1969). Nitekim Semerkant bölgesinde etkili olan Hanefi-Maturidi anlayışın etkisiyle bu mezhep görüşlerine sahip olan Selçuklu sultanları, Şam'da Hanefiler için 1098 yılında Sâdiriye Medresesi'ni inşa etmişlerdir (Madelung, 2003). Öte yandan Nizamülmülk Türk yöneticilere devlet işlerinde vezir ve memur olarak sadece Horasanlı Hanefi ve Şafiileri görevlendirmelerini tavsiye etmiştir (Nizamülmülk, 2003). Dolayısıyla o dönemde mezhep mensupları arasındaki birçok tartışma ve mücadele bulunsa da Selçukluların genel olarak Sünni mezheplerin yayılmasına yardımcı oldukları söylenebilir.

Medreselerin Sünni anlayışın kurumlaşmasına etkileri, Sünni fakihlerin elde ettikleri konumdan da anlaşılmalıdır. Berchem (1894)'e göre fakih, Nizamülmülk'ün gelişinden önce sade bir müderris durumundayken, şimdi devlet için çalışan bir siyaset adamı haline dönüşmüş; din, hukuk ve eğitime ilişkin yönleri olan üçlü bir otoriteyle donatılmıştır (Berchem, 1894; akt. Makdisi, 2004). Böylece Nizamülmülk'ün ilim adamlarını kontrol altına alma düşüncesi meyvelerini vermiştir.

Nizamiye Medreselerinin bu başarısında, öncelikle her türlü düşünceye karşı müsahahalı davranmasının da etkili olduğu düşünülebilir. Köymen (2001), medrese yapımının kutsal sayılmasının aynı zamanda müderrise ilmî ve idarî özgürlük ile şahsi dokunulmazlık sağladığını; medresenin ekonomik bağımsızlığının yanı sıra binasının da koruma altında olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşe

sahip olmasını da şu olaya bağlamaktadır: Herat'ta Abdullah Ensârî'nin takibine uğrayan bir filozof, Fusenç Selçuklu medresesi müderrisinin evine sığınmış, devlet müdahale ederek hem filozofu hem de müderrisi kurtarmış, üstelik olaya sebep olan Abdullah Ensârî'yi Herat'tan bir müddet sürgün etmiştir. Filozof, taşıdığı ve yaymaya çalıştığı yasak fikre rağmen, korunacağından emin olduğu medrese'ye sığınmaktan çekinmemiştir. Onun böyle hareket etmekle aldanmadığı; Selçuklu devletinin, filozofu ve kendisini kabul eden müderrisi değil, dinî taassup sonucu onlara saldıran Abdullah Ensârî'yi cezalandırmasından anlaşılıyor. Şu halde medrese, yalnız bir ilim merkezi değil, aynı zamanda her türlü hür düşüncenin de merkezidir. Devlet, müderrisin ve medresenin bağımsızlık ve korunmuşluğunu sağlarken, aynı zamanda düşünce hürriyetini de korumuş olmaktadır (Köymen, 2001).

Nizamiye'nin ilmî, sosyal ve siyasal alandaki bu rolüne karşın Makdisi (2007) medreselerin, halifenin yetki sahasından bağımsız bir kurum geliştirme girişimi bakımından başarısızlığa uğradığını iddia etmektedir. Onun bu kanaate sahip olması, Nizamülmülk'ün vefatından sonra Selçuklu gücünün zayıflayıp Bağdat'ta iktidarın Halifelere dönmesi neticesinde yeni bir medrese olan Mustansiriye'nin kurulmasından kaynaklanmaktadır. Oysa Nizamiye hem Bağdat dışındaki merkezlerde varlığını sürdürmeye devam etmiş hem de sonraki dönemlerde kurulan neredeyse tüm medreselere esin kaynağı olmuştur. Başta Irak olmak üzere İslam âleminin diğer bölgelerindeki yöneticiler Nizamülmülk'ü taklit etmişler ve hâkim oldukları bölgelerde Nizamiye benzeri medreseler inşa etmişler ve aynen Nizamiye Medreselerinde olduğu gibi kurdukları medreselerin giderleri için vakıflar tahsis ederek Nizamülmülk'ün sistemini uygulamışlardır (Abdulhâlık, 1990). Hatta Nizamiye'nin kuruluşunda etkili olan düşünceler ve medresenin yapılanma biçimi, özellikle vakıf okulu düşüncesi Batı'daki birçok üniversite için ilham kaynağı olmuştur. Yine Makdisi (2004)'nin belirttiğine göre 13. yüzyılda Oxford'un bir vakıf üniversitesi olarak yapılandırılmasında Nizamiye önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Sonuç olarak Nizamülmülk'ün siyasî ve dinî endişelerle kurduğu medreseler ağı, büyük ölçüde istediği sonuçlara ulaşmıştır. Nizamiye Medreseleri sayesinde geniş halk kitleleri, Şii anlayışlar yerine Sünni anlayışla eğitime başlamış, öte yandan yönetim kademeleri ve seçkinler arasında belli bir gücü bulunan Mutezili anlayışın önüne geçilmiş, böylece bu gruplardan gelebilecek siyasi tehditler engellenmiştir. Öte yandan Nizamiye Medreselerinden sonra Ehl-i sünnet, içindeki farklı mezheplerin tümüyle bir blok olarak anılmaya başlamış, diğer bir deyişle kurumlaşmıştır. Bu dönemle birlikte yazılan eserlerde (Bkz. Pezdevî, 1988) Ehl-i sünnet kavramı ve Ehl-i sünnet taraftarlığına açıkça vurgu yapılmaya başlaması, kurumlaşmanın bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu önemli etkinin yanı sıra İslam Dünyasında bir dönüm noktası kabul edilen Gazzalî'nin (öl. 1111) Nizamiye Medresesinin en önemli müderrislerinden olması nedeniyle onun ilim dünyasına katkıları aynı zamanda medresenin de katkısı; Gazzalî'ye yapılan eleştiriler medresenin de eleştirisi olarak görülmekte-

dir. İlimlerin dinî ve aklî olarak tasnifi, İslamî ilimlerin yeniden diriltilmesi, sufi anlayışla Ehl-i sünnet düşüncesinin uzlaştırılması gibi sonuçlar Gazzali'nin maharetiyle Nizamiye'nin etkileri anlamında düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Abdulhâlık, Ş. B. (1990). *Dirâsetu'l-Evdâ'î'l-İlmiyye ve't-Ta'limiyye fî Ahdi Benî Buveyh ve's-Selacika* (h. 334-656), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tanta: Câmiatu Aynu'ş-Şems.
- Akın, G. (1990). *Asya Merkezli Mekân Geleneği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, yay. haz. Hüseyin Dağ, Ankara: Çağlar Yayınları.
- Çelebi A. (1998). *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Karapınar, F. (2006). *Muhaddis Süfîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri, (H.IV.-V./M.X.-XI. Asır)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, S. (2006). "Sınırları belirlenemeyen Dini Bir Oluşum", *Marife Dergisi*, (5) 3, ss. 377-392.
- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamani*, c.3, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kutlu, S. (2006). "Soruşturma", *Marife Dergisi*, (5) 3, ss. 428-439.
- Leiser, G. (1986). *Notes on Madrasa in Medieval Islamic Society*, *Muslim World*, 76, pp. 16-23.
- Lindholm, C. (2004). *İslam Toplumlarında Gelenek ve Değişim*, Çev. Nihal Çelik, Nurgül Durmuş, Şafak Sakarya, Ankara: Elips Yayıncılık.
- Madelung, W. (2003). "11.-13. Asırlarda Hanefi Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", *İmam Maturidi ve Maturidilik*, haz. S. Kutlu, ss. 369-383, Ankara: Kitabiyat.
- Makdisi, G. (2004). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. A. H. Çavuşoğlu, H. T. Başoğlu, İstanbul: Gelenek.
- Makdisi, G. (2007). *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. H. T. Başoğlu, İstanbul: Klasik.
- Mez, A. (2000). *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nizamülmülk, H. (2003). *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Pezdevî, M. (1988) *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Sallâbî, A. M. (2006). *Devletu's-Selâcika*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Sever, K. (1998). "İslâmî Araştırmalarda Atif Sorunu", *İslâmiyât*, Ankara, (1) 1, ss. 106-107
- Tibawi A. L. (1962). "Origin and Character of al-madrasah", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, (25) 1/3, pp. 225-238.
- Tunç, C. (1994). *Sistematik Kelam*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Watt, W. M. (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: Umran Yayınları.
- Winkelmann, M. J. (2005). *'From Behind the Curtain' a Study of a Girls' Madrasa in India*, Amsterdam: Amsterdam University Press.